

TARIXIY FAKT VA UNI BADIY IDROK ETISHNING MUHIM JIHLTLARI

Mamatvaliyev Muhammad Qo'ymurodovich,
O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi,
adabiyotshunos
@Muhammad_Vali

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarixiy-badiiy asarlarni tahlil qilish bilan bog'liq nazariy masalalar "Mirzo Ulug'bek" tragediyasi va "Jaloliddin Manguberdi" dramasi matni asosida o'rganilgan. So'nggi yillarda zamonaviy o'zbek adabiyotida tarixiy mavzudagi ko'plab badiiyasarlarni yaratilmoqda. Bu jarayon ijodkorning tarixiy ma'lumotlarga qanday munosabatda bo'lishi lozimligini jiddiy tarzda kun tartibiga qo'yimoqda. Maqolada ayni shu mavzuga alohida e'tibor qaratilgan va tarixiy ma'lumotlarni badiiy idrok etishning ikki ko'rinishi tadqiqot doirasiga tortilgan.

Kalit so'zlar: tragediya, drama, tarixiy fakt, badiiy haqiqat, badiiy idrok, sahna spetsifikasi, vaziyat va tasvir jarayoni.

Mustaqillikka erishgunga qadar xalqimiz yurtimiz tarixini "Chingizxon" (Vasiliy Yan), "Samarqand osmonida yulduzlar" (Sergey Borodin), "Navoiy" (Oybek), "So'g'diyona" (Yavdat Ilyosov), "Sariq ajdar hamlatasi" (Mannop Egamberdiyev), "Ulug'bek xazinasi" (Odil Yoqubov), "Yulduzli tunlar" (Pirimqul Qodirov), "O'tror" (Mirkarim Osim), "Shiroq" (Mirkarim Osim), "To'maris" (Mirkarim Osim) kabi asarlar orqali o'qib-o'rgandi. Ta'lim muassasalarida O'zbekiston tarixini o'qitishga mutlaqo e'tibor qaratilmadi. Natijada nomlari tilga olingan asarlarda tasvirlangan voqealik kitobxon ko'z o'ngida tarixiy haqiqat sifatida bo'y rosladi. Xalqimiz ong-u shuurida badiiy asarlardagi voqea-hodisalarni tarixiy haqiqat o'rnida qabul qilish an'anasi shakllandi. Aslida bundan boshqacha bo'lishini tasavvur ham qilib bo'lmasdi. Zero, mustabid sho'ro tuzumi davrida O'zbekiston tarixiga daxldor ilmiy- ommabop asarlar yaratilmadi.

1988-yil ToshDU (hozirgi O'zMU) o'zbek filologiyasi fakultetini bitirish arafasida "Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" dramasi tarixiy haqiqat va badiiy to'qima" mavzusida diplom ishimni yozar ekanman, universitet fundamental kutubxonasi arxividan Shahobiddin An-Nasaviyning "Siyrat as-sulton Jaloliddin Mengkburni" va Ziyoy Bunyodovning "Istoriya Xorezmshaxov Anushteginidov" nomli kitoblarini qidirib topdim. Diplom ishim manbasi bo'lmish kitoblarni ko'rib, ilmiy rahbarim, professor Umarali Normatov g'oyat hayajonlangandilar va kaminani olqishlagandilar. Shundan ham bilsa bo'ladiki, o'sha davrlarda tariximizni o'rganish nochor ahvolda edi va bu bo'shliqni tarixiy badiiy asarlar evaziga qoplanardi. Holbuki, tarixiy va badiiy haqiqatlarni bir-biriga qorishtirib yuborish ilm-fan taraqqiyotiga to'siq hisoblanishini ziyolilar yaxshi tushunib turishardi.

Yillar o'tdi, ammo bu masala hamon dolzarbligini yo'qotmadi. Aksincha, bugun tarixiy va badiiy haqiqatlarni mushtarak yoki farqli jihatlarini bilish har doimgidan ham ko'ra muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Chunki so'nggi yillarda Isajon Sultonning "Bilga xoqon", "Abu Rayhon Beruniy", "Alisher Navoiy", Shahodat Isaxonovanning "Jaloliddin Manguberdi", "Bibixonim", "Nodirayi davron", Luqmon Bo'rixon "Imom Moturudiy", Baxtiyor Abdug'ofurning "Jaloliddin Manguberdi", "Madaminbek: Qonli gullar vodiysi", "Kazbek: Osiyo arsloni" kabi tarixiy-badiiy asarlari o'quvchilar qo'liga yetib bordi. Ayni chog'da O'zbekiston tarixining barcha davrlariga taalluqli ilmiy-ommabop kitoblar soni ham ko'paydi. Har qancha quvonarli bo'lmasin, mazkur ikki yo'nalishdagi kitoblar mutolaasi oqibatida o'quvchitafakkurida bir-biriga muvofiq tushmaydigan ma'lumotlar to'qnashuvi kuzatilmoqda. Boshqacha aytganda, kitobxon tarixiy va badiiy haqiqatlarni bir-biriga aralashtirib yuboryapti, ularni bir-biridan farqlay olmayapti. Shunday vaziyatda tarixiy faktni badiiy idrok qilish jarayoni xususida yana ham ko'proq tadqiqot olib borishga zarurat tug'ilmoqda, ehtiyoj kuchaymoqda.

Biz ushbu maqolada Maqsud Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" tragediyasi va "Jaloliddin Manguberdi" dramasiidagi xalqimiz tafakkuridan mustahkam o'rin olgan tarixiy faktlar haqida mulohaza yuritimiz. Mulohaza yuritish jarayonida tarixiy va badiiy haqiqatlarning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilishga urinamiz.

Ma'lumki, xalqimiz buyuk astronom Mirzo Ulug'bek qatl etilganidan, qotillar uning boshini tanidan juda qilishganidan yaxshi xabardor. Ardoqli shoirimiz Abdulla Oripovning "O'zbekiston" qasidasidan o'rin olgan "Qotil qo'li qilich soldi mast, Quyosh bo'lib uchdi tilla bosh. Do'stlar, ko'kda yulduzlar emas, U – Ulug'bek ko'zidagi yosh" misralari har bir o'quvchiga tanish. 1941-yil 18-iyunda Mirzo Ulug'bek qabri ochilganda ham ayni tarixiy ma'lumot tasdiqlangan. "Qabr ichida Ulug'bek jasadining qoldiqlari quyidagi tartibda yotar edi: jasad chalqancha qilib, chap yelkasining tagiga ozgina tuproq uyib ko'tarilgan, yuzi esa Makka tomonga qaragan holatda yotqizilgan. Boshining tagida esa qizil gazlamadan tiqilganxaltachaga tuproq solib qo'yilgan. Uning boshi tanasidan nariroqda, yuzi yerga qaratilgan holda qo'yilgan bo'lib, bosh chanog'i bilan birga uchta bo'yin umurtqasi yopishib turardi. Uchinchi umurtqada o'tkir tig'ning izi yaqqol ko'rinadi". [Berdimurodov A. 1:18]

Yuqorida keltirilgan mudhish tarixiy fakt "Ulug'bek xazinasi" romanida shunday tasvirlangan: "Mirzo Ulug'bek o'pkasi to'lib, kalima keltira boshladi, lekin ko'z yoshi aralash tepasiga kelib to'xtagan Sayid Abbosning qora quzg'un vajohatini, boshi uzra ko'targan qilichini ko'rdi, ko'rdi-yu, ijirg'anib ko'zlarini yumarkan: "Alvido, Ali! Umidim yolg'iz sendan! Ilohim, mening boshimga tushgan bu savdolar sening boshingga tushmagay!... Yo rab, yozug'im nedur manim?"- deb pichirladi".

[Yoqubov O. 2:14] Ko‘rinib turibdiki, har ikki ko‘chirmada tasvirlangan tarixiy va badiiy haqiqat bir-biriga uyg‘un, ya‘ni biri ikkinchisini inkor etmaydi. Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” tragediyasida esa e‘tibor qaratilayotgan tarixiy fakt boshqacharoq tarzda o‘z ifodasini topgan:

Ulug‘bek

Jalldlarning malayisan, badbaxt kushanda!

Bir zarba bilan urib, Abbasni yiqitadi. Abbas o‘rnidan turib sipohlarga ishora qiladi. Sipohlar Ulug‘bek navkarlariga hujum qilganda bittasi qochadi. Yigitali esa qilichini sug‘urib, ularni yaqinlatmaydi. Ota Murod: “Musulmonlar”, “voydod”, “bosqin” deb qichqirib qishloq tomonga qochadi.

Yigitali, qilichimni bergin, ko‘ray-chi,

Qilichbozlik bilarmikan bu nobakorlar!

Yigitali Ulug‘bekka qilich beradi. O‘zi ham qilich tutib, Ulug‘bekning chap tomonida turadi.

Yo‘q, bo‘shashgan emas hali Ulug‘bek qo‘li,

Men qilichni olmaslikka qasam ichgandim,

Ammo bunga sen haromi majbur etasan.

Goho kerak bo‘lar ekan bobo merosi.

Ulug‘bek fonus orqasida turib hujum qilayotganlarni ravshan ko‘rgani uchun Abbas va sheriklarining hamlalariga raddi-badal berib yaqinlatmaydi. U o‘zini ham, Firuzani ham himoya qiladi. Yigitali jarohat yeb, yiqiladi.

Abbos

(sipohlarga)

Fonusni ur! Yo‘qsa, unga bas kelolmaymiz!

Bir necha sipohi fonusni urib tushiradilar. O‘rtaga qorong‘ulik cho‘kadi.

Ulug‘bek

Eh, nomardlar, yapaloqlar, ko‘rshapalaklar,

Qorong‘ida faqat sizning ishingiz unar!

To‘rt sipohi qorong‘idan foydalanib, Ulug‘bekka orqadan hujum qiladilar, o‘ng qo‘lidan yaralaydilar, qilich Ulug‘bek qo‘lidan tushib ketadi.

Abbos

Darhol bog‘lang! O‘chni o‘zim olmog‘im kerak.

Sipohlar arqon tashlab Ulug‘bekni daraxtga bog‘laydilar.

Firuz

Sen azozil... O‘sha ablah, o‘sha g‘arazgo‘y!

Sen tufayli boshim ko‘rdi ne-ne balolar!

Abbos

Xo'ja Eshon buyruqlari: barcha ayollar yettidan to yetmishgacha yopinib yurgay... Oling, jadal!

Ulug'bek

O'lim meni qo'rqitmaydi. Lekin, afsuski,
Men do'stlarni hasrat ichra qo'yib ketaman.
Firuza, sen mendan ko'rgan jafongni unut,
Asl sevgi hurmatiga meni esda tut!

Firuzani olib ketadilar.

Abbos

Hukmi-shar'iy bajarilur. Ayting vasiyat!

Ulug'bek

Vasiyatim, vasiyatim! Kim ham eshitgay.
Mulkim yo'qki, birovlariga meros qoldirsam,
Xazinam yo'q, birovni boyitib qo'ysam.
Merosimdir kitoblarim va jadvallarim.
Bir meroski, zamon uni mahv etolmaydi,
Bir meroski, vorislari bu Vatan ahli,
Bir meroski, bahra topar undan yer yuzi.
Esiz, esiz vatanimga so'ng xitobimni
Na birovlar eshitadi va na yozmoqqa –
Bu boylovliq va yarador qo'lim qodirdir.
Yovuz dushman oldida men boylovliq qo'lim,
Parvardigor, bundan ortiq bormikan zulm?
Qayerdasan, dastyorim, sodiq navkarim,
Hay, Berdiyori, nega yo'qsan shu damda o'zing?
Nega seni men jo'natdim o'zimdan yiroq?
Sen bo'lmasang ketar ekan omadim har choq.
Sen qaydasan, hay Berdiyori, Chotqol shunqori!

Sahna orqasidan Berdiyori tovushi eshitiladi.

Berdiyori

Labbay, hazrat, sadongizdan aylanay, hazrat!
Hozir keldim, hay, nomardlar!

Abbos

(cho'chib sipohlarga)

Jadal bo'ling, tez otlaning, darhol ketamiz,
Mana qasos, mana sizga otamning xuni!

Ulug'bek ko'ksiga xanjar tiqadi. [Shayxzoda M. 3:249-252]

O'quvchida o'rinli savol tug'ilishi tabiiy: xo'sh, Maqsud Shayxzoda nima sababdan tarixiy faktni o'zgartirdi, ya'ni qatl jarayoni tasvirida qilich emas, xanjardan foydalandi? Dramaturg tomonidan bu kabi o'zgarishga qo'l urilishi tarixiy haqiqatga xilof hisoblanmaydimi? Umuman olganda, tarixiy faktni badiiy idrok qilish jarayonida ijodkor qanday yo'l tutishi zarur? Jahon adabiyoti durdonasi darajasiga ko'tarilgan tarixiy-badiiy asarlarni tadqiq etish natijasida bu borada tegishli adabiy xulosalar chiqarilgan, ma'lum adabiy qonuniyatlar yuzaga kelgan. Ularga ko'ra, tarixiy faktni badiiy idrok qilish chog'i ijodkorga voqea yakunini buzmaslik sharti qo'yiladi. Yana ham aniqroq aytadigan bo'lsak, Mirzo Ulug'bekning Sayid Abbos tomonidan o'ldirilishi tarixiy fakt sifatida hech bir o'zgarishsiz tasvirlanadi, biroq qatl jarayoni qilich yoki xanjar vositasida amalga oshirilishi – ijodkor ixtiyoridagi ish. Bunda dramaturg asarning janr xususiyatlari, sahna spetsifikasi va asar sahnalashtirilayotgan teatr imkoniyatlarini hisobga oladi. Shuning uchun ham, "Mirzo Ulug'bek" tragediyasida bosh qahramon tomoshabin ko'z o'ngida qilich bilan boshini tanidan judo qilinmaydi, aksincha, sahna imkoniyatlaridan kelib chiqib, xanjar vositasida o'ldiriladi. Dramaturg uchun bosh qahramonning qilich yoki xanjar vositasida o'ldirilishi muhim emas. U bu jarayonni tarixiy faktni buzmaslik uchun tasvirlaydi, xolos. Uning uchun muhimi – o'z davriga sig'magan buyuk tarixiy shaxsning fojiasini, o'zi yashagan jamiyatning unga ayanchli munosabatini ko'rsatish. Spektakl tomoshasi chog'i tomoshabin faqat shu to'g'rida o'ylaydi va qilich yoki xanjar elementini unutib ham yuboradi.

"Jaloliddin Manguberdi" dramasi tarixiy faktga o'zgacha yondashuvning yana bir varianti ko'zga tashlanadi. Sir emaski, Sind daryosi bo'yidagi jang yakunida Jaloliddin Manguberdi o'z onasi va haramini suvga cho'ktirgani haqidagi ma'lumot xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan. "Jaloliddin Manguberdi" dramasi bu voqea quyidagicha tasvirlanadi:

Ona

(kirib keladi)

Buni bergin og'angga, aytgin, bu ma'jun.

(bir shisha beradi)

Bilmasin, tomirimdan olingan sof xun!

U ochlikka yo'liqsa safarda agar,

Buning bitta yutumi unga jonparvar.

Endi sizlar boringiz g'urbat ellarga,

Tutqun vatan dardini chertib dillarga.

Qaytib kelgach go'rlarga soling bir nazar,

Balki unda sunbul-u rayhonlar o'sar.

Mo'g'ullarga bir oqsoch bo'lishdan ko'ra

Baliqlarga yem bo'lsam – afzal ming karra.
Dunyoga oldin kelgan, oldin ham ketar
Yashashim yetar!

O'zini suvga tashlaydi. Sultonbegim yugurib sohilga yiqiladi. [Shayxzoda M. 4:411-412]

Keltirilgan parchada ikki jihatga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, ona ixtiyoriy ravishda o'zini daryoga tashlamoqda – uni Jaloliddin yoki uning navkarlari suvga cho'ktirishmayapti. Ikkinchidan, ona qizi Sultonbegimning ko'z o'ngida o'zini suvga tashlamoqda. Xo'sh, har ikki badiiy faktning tarixiy haqiqatga mosligi qay darajada?

“Jaloliddin holdan toygan holda Sind daryosi bo'yiga keldi, shunda u onasi, xotini (qatl etilgan o'g'lining onasi) va haramidagi boshqa ayollarning: “Olloh nomi bilan sendan yolvorib so'raymiz, bizlarni o'ldir va shu tariqa asir tushishdan qutqar!” degan ayanchli faryodlarini eshitdi. Shunda u buyruq berdi, ularning hammasi daryoga cho'ktirildi”. [Shihobiddin Muhammad An-Nasaviy. 5:108-109]

“Sulton ko'z yoshi va lablari qurigan holda shon-shuhratni bir tomonga surib, orqaga chekinishga qaror qildi. Tog'asining o'g'li Akosh Malik oti jilovini tutib tushishiga yordam berdi. U yerda turgan bolalari, farzandlari va yongan yuragi, yig'lagan ko'zlari bilan vidolashdi. Keyin zahiradagi otini olib keldilar. U otga minib, yana bir maromda xuddi timsohdek balo dengiziga tashlandi. Oldindagi mo'g'ul askarlarini chetga surib tashlab, otidan tushib uning jilovini chiqarib, tashladi va zirhini ustidan otib yubordi. Otga bir qamchi urib, o'zini o'n besh, yigirma metrcha pastlikdagi daryoga tashladi”. [Alouddin Atomalik Juvayniy. 6:374].

Har ikki ko'chirmadagi ma'lumotlardan ayon bo'lmoqdaki, Jaloliddin Manguberding onasi ixtiyoriy ravishda o'zini suvga tashlamagan. Maqsud Shayxzoda tasviridagi ona esa bu ishni o'z xohishi bilan amalga oshiradi. Ayonki, Maqsud Shayxzoda kabi Jaloliddin Manguberdi tarixining bilimdoni bejiz bu ishga qo'l urmagan. U tarixiy faktga shunchaki o'zgartirish kiritmaydi, balki o'zi qo'l urayotgan o'zgartirish vositasida ko'zda tutilgan ijodiy rejani ro'yobga chiqaradi. Ikkinchi jahon urushi avj nuqtasiga ko'tarilgan bir paytda ma'lum tarixiy faktga kichik o'zgartirish kiritishdan qanday maqsad ko'zda tutilgan bo'lishi mumkin? Savolning javobi juda oddiy: frontga jo'nayotgan o'zbek jangchilari Hamza nomidagi teatrda “Jaloliddin Manguberdi” spektaklini ommaviy tarzda tomosha qilishgan. Ixtiyoriga xilof ravishda bo'lsa-da, o'z onasini suvga cho'ktirgan Jaloliddin frontga jo'nayotgan jangchilar uchun ibrat, o'rnak bo'lolmasdi, aniqrog'i, Jaloliddinning boshiga tushgan musibat harchand qayg'uli bo'lmasin, onani suvga cho'ktirish sahnasi tomoshabinga singmasdi. Vaziyat va tasvir jarayoni o'ta nozik yondashuvni talab etardi muallifdan. Yuqorida ta'kidlangan adabiy qonuniyatga ko'ra, ona suvga

cho'kishi kerak va bu tarixiy fakti buzish yoki uni drama syujetiga qo'shmaslik mumkin emas. Shunday murakkab holatda Maqsud Shayxzoda oqilona yo'l topadi va ona ixtiyoriy ravishda o'zini suvga otadi. Farzandini qiyin ahvolga solmaslik uchun o'zini qurbon qilgan ona tomoshabin bo'lmish o'zbek jangchisi nazdida buyuk qahramonga aylanadi. Spektakl tomoshasidan so'ng frontga jo'nayotgan jangchilar shunday fidoyi onalar hurmati uchun ham muqaddas jangga o'tlanishadi, o'z onalari himoyasi uchun jang qilishga ont ichishadi. Dramaturgning mahorati va yutug'i shunda.

"Hilotni qamal qilish paytida Jaloliddin singlisi Xonsultondan xat oldi, u Chingizxonning o'g'li Jo'jining xotini bo'lgan edi. Xat o'z ma'nosi bo'yicha Alovuddin Qayqubod I ning maktubi bilan hamohang edi. Singlisi Jaloliddinga bunday yozgan edi: "Sening kuching, qudrating va mulklaringning ulkanligi haqidagixabar xoqonga yetdi. Shuning uchun u sen bilan qarindosh bo'lishga qaror qilib, mulklaringiz chegarasini Jayhun daryosi bo'yicha o'tkazish haqida kelishib olmoqchi; senga – daryogacha bo'lgan, unga – daryodan naridagi yerlar. Shuning uchun, agar sen ularga qarshi turishga kuch yig'a olsang, qasos ol; ular bilan jang qil. Agar yengsang, xohlaganingcha ish tutasan. Agar yengolmasang, fursatdan foydalanib, ularning istagi bo'yicha sulh tuz!" (Bunyodov Ziyov. 7:227)

Xonsulton, ya'ni Sul-tonbegimning Jo'jiga turmushga chiqqani boshqa tarixiy manbalarda [8,9] ham uchraydi. Sind daryosi bo'yidagi jangda u Jaloliddin Manguberdi yonida bo'lmagani tarixiy fakt. Maqsud Shayxzoda barchaga ma'lum tarixiy faktga ijodiy yondashgan. Ona ixtiyoriy ravishda o'zini suvga tashlash sahnasida Sul-tonbegimning paydo bo'lishi ma'lum dramatik yechim vazifasini bajargan. O'sha epizodda Jaloliddin onasi yonida bo'lganda dramaturgning ijodiy rejasi amalga oshmay qolardi, tarixiy fakt ham buzilardi. Shuning uchun u Sul-tonbegimni ona va Jaloliddinni bog'lovchi obraz sifatida voqealar rivojiga aralashtiradi. Voqealar rivojida Sul-tonbegimning paydo bo'lishi tomoshabinni ajablantirmaydi. Zero oqila va jasoratli qizning o'z onasi va ukasi oldida bo'lishi – tabiiy holat. Muallifda onaning niyati va vasiyatini tasvirlash uchun Sul-tonbegimdan boshqa jo'yaliroq variant yo'q edi va u o'zining ijodiy konsepsiyasini amalga oshirish uchun tarixiy faktlarga ijobiy ma'noda o'zgartirish kiritish yo'lidan bordi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, tarixiy mavzuda asar yozayotgan muallif ma'lum ma'noda o'zi yashab turgan davr farzandi ekanligini unutilmaydi va uning talablari doirasida qalam tebratadi. Maqsud Shayxzoda sovet davri adabiyotining vakili edi va o'zi yashab turgan jamiyat qonunlaridan ustun turolmasdi. Lekin uning dramaturgik mahorati mustabid tuzum qonunlarini nari surib, o'zini namoyon qilishga erishdi! Bu – ham adabiy, ham abadiy fakt!

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Berdimurodov Amriddin. Go'ri Amir maqbarasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1996. – 80 b.
2. Yoqubov Odil. Ulug'bek xazinasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994. – 335 b.
3. Shayxzoda Maqsud. Mirzo Ulug'bek. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. – 272 b.
4. Shayxzoda Maqsud. Dunyo Boqiy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1988. – 424 b.
5. Shihobiddin Muhammad An-Nasaviy. Sulton Jaloliddin hayoti tafsiloti. – Toshkent: O'zbekiston, 2006. – 384 b.
6. Alouddin Atomalik Juvayniy. Tarixi Jahongusho. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2015. – 504 b.
7. Bunyodov Ziyo. Anushtagin Xorazmshohlar davlati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1998. – 372 b.
8. Masharipov Quadrat. Jaloliddin Manguberding jahon siyosiy va harbiy tarixidagi o'rni. – Toshkent: Yoshlar media print, 2021. – 256 b.
9. Mirxondning „Ravzat us-safo“ asarida Jalodiddin Manguberdi zikri. – Toshkent: Fan, 1999. – 32 b.